

Чубата М. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ, ОСОБЛИВОСТІ І ЗМІСТ ТЕРМІНІВ
«ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ» ТА «ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО»
В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІСТОРИКІВ І ПРАВОНАВЦІВ, ПРИСВЯЧЕНОМУ
ДОБІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.**

**THE THEORETICAL ASPECTS, FEATURES AND CONTENT OF TERMS
“STATE-CREATION” AND “STATE-BUILDING” IN SCIENTIFIC WORKS
OF HISTORIANS AND LEGISLATORS DEVOTED TO THE PERIOD
OF UKRAINIAN REVOLUTION 1917–1921**

Статтю присвячено стислому порівняльному аналізу наукових праць українських істориків та правознавців, у яких узагальнюється дослідження проблеми національного державного будівництва в Україні у 1917–1921 рр. Особлива увага звертається автором на різні підходи вчених до розуміння самого терміна «державне будівництво», його суті у вузькому та широкому значенні, що призвело до дискусій щодо інтерпретації основних етапів історії становлення української державності і права в досліджуваний період.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., державне будівництво, державотворення, державотворчі процеси, національна державність, історіографія, законодавство, право.

Стаття посвячена краткому сравнительному анализу научных достижений украинских историков и правоведов, в которых обобщается исследование проблемы национального государственного строительства в Украине в 1917–1921 гг. Особое внимание обращается автором на различные подходы ученых к пониманию самого понятия «государственное строительство», его сущности в узком и широком значении, что привело к дискуссии, касавшейся интерпретирования основных этапов истории становления украинской государственности и права в исследуемый период.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., государственное строительство, создание государства, процессы государственного созидания, национальная государственность, историография, законодательство, право.

In the article was presented a brief comparative analysis of scientific works of Ukrainian historians and lawyers. In these works is summarized the study of the problem of national state-building in Ukraine in 1917–1921. Special attention is drawn by the author to different approaches of scientists to the understanding of the term "state-building", its essence in the narrow and wide meaning. All this has led to discussions on the interpretation of the main stages of the history of the formation of Ukrainian statehood and law in this period.

Key words: Ukrainian revolution (1917–1921), state-building, state-creation, state-building processes, national statehood, historiography, legislation, law.

Постановка проблеми. Тисячолітня історія українського національного державотворення вміщує окремі віхи непересічного значення та ключового характеру. До них належить доба Української революції 1917–1921 рр. Останніми роками в науковий та політичний обіг активно увійшло поняття «державне будівництво», яке широко використовується в теорії наук, вивчаючих феномен держави, у сфері законодавства, практиці державно-правового розвитку України. Крім поняття «державне будівництво», науковцями та політиками використовуються також терміни «державотворення», «будування держави», «розбудова держави», «державний розвій». На наш погляд, незважаючи на різне звучання, ці терміни можна вважати синонімічними за змістом, оскільки сутність полягає в розгортанні процесів творення держави в будь-якому зі всіх створених революційною стихією національних державних утворень 1917–1921 рр. З іншого боку, ці терміни мають і певні специфічні особливості, наприклад, «державотворення» є більш загальним, абстрактним поняттям, а «розбудова держави» передбачає процеси зміцнення

державності чи поглиблення вже започаткованих здобутків. Свої особливості має і термін «державне будівництво». Тому, на наше переконання, є нагальна потреба більш ґрунтовнішого дослідження цього аспекту проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. активізувало публікаторську діяльність не лише істориків та правознавців, але й філософів, політологів, економістів, філологів, які зробили свій вклад у дослідження різних аспектів багатогранної проблематики, що стосувались державотворчих перетворень, здобутків і невдач революційної доби. Сьогодні найґрунтовніші праці з досліджуваної проблеми створено В. Великочим, В. Вовком, В. Журавським, А. Колодієм, Н. Мяловицькою, А. Олійником, С. Серьогіною, Ю. Шемшученком та деякими іншими науковцями. Окремі її аспекти частково висвітлені також в одній із попередніх публікацій авторки цієї статті [1]. Водночас варто наголосити, що багато аспектів проблеми залишаються дискусійними та малодослідженими.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення стислого історіографічного аналізу праць істориків та правознавців, присвячених дослідженню проблеми національного державного будівництва за доби Української революції 1917–1921 рр., зосередивши свою увагу на теоретичних аспектах, значенні, особливостях, змісті і сутності термінів «державотворення» та «державне будівництво».

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим складником будь-якого наукового дослідження, зокрема історико-правового, є його понятійно-термінологічний апарат. Досліджуючи розгортання національних державотворчих процесів за доби Української революції 1917–1921 рр., історики надають перевагу термінам «державотворення» та «розбудова держави», а правознавці – терміну «державне будівництво». Наприклад, історик К. Галушко, даючи визначення поняттю «держава», оперує саме терміном «державотворення» [2, с. 341]. Водночас не можна стверджувати, що правознавці повністю ігнорують термін «державотворення», адже він також використовується ними в науковій літературі як юридичного [3, с.164], так і загальнонаукового спрямування [4, с. 468]. Що, наприклад, укладає в це поняття правознавець В. Кампо? На його думку, «Державотворення – історичний процес будівництва держави, створення і розвитку її правових, політичних, економічних, ідеологічних, військових, фінансових та інших інститутів і забезпечення їх функціонування» [4, с. 468]. Як бачимо, державотворення визначається як процес будівництва держави, а не як державне будівництво.

Щодо терміна «державне будівництво», то слід зазначити, що вчені-правознавці акцентують увагу на тому, що «однозначного розуміння цього терміну сьогодні немає у зв'язку з його багатогранністю, різними науковими підходами до визначення його змісту, деяким відставанням теоретичних досліджень вітчизняної юридичної науки у галузі державного будівництва» [5, с. 5; 30]. Такої ж точки зору дотримується і В.Журавський, який вважає, що «до цього часу все ще залишається дискусійним питання про предмет державного будівництва» [6, с. 34], звертаючи особливу увагу на «синонімізацію наукової термінології» [6, с. 37].

Із цим висновком учених варто погодитись, адже поняття «державне будівництво» активно використовується в публікаціях дослідників, на багатьох юридичних факультетах функціонують «Кафедри державного будівництва», студентам викладаються однойменні курси, друкуються підручники з державного будівництва, але, як не дивно, в Україні в жодній юридичній енциклопедії, багатотомній чи популярній, у жодному юридичному чи політологічному енциклопедичному словнику немає визначення поняття «державне будівництво». Відсутнє воно і в одній з найновіших фундаментальних монографій, безпосередньо присвяченій проблемі державного будівництва [7], як і в серії статей про різні її аспекти [8]. У літературі щодо цього констатується, що «сучасна розробка питань державного будівництва

і місцевого самоврядування знаходиться на стадії постановки» [6, с. 5].

Ні у вітчизняній шеститомній «Юридичній енциклопедії», ні в «Юридической энциклопедии (М.,1995)» чи «Энциклопедическом юридическом словаре (М.,1996)» немає терміна «державне будівництво». Єдиним енциклопедичним виданням, у якому подається визначення терміна «державне будівництво», правда російською мовою, є «Конституционное право. Энциклопедический словарь» за 2001 р., де зазначається, що державне будівництво – це узагальнене найменування сфери державної діяльності, до якої належать питання державного устрою, відносин центру і місць, формування системи державних органів, організація роботи, забезпечення політичних і багатьох особистих прав громадян. Поряд із державним будівництвом виділяють також господарське і соціально-культурне будівництво як сфери державної діяльності» [9].

Як вважає П. Трачук, «поняття державне будівництво і місцеве самоврядування виникло після проголошення Україною незалежності» [10, с. 4]. Цієї ж точки зору дотримуються також В.Рубцов і С.Фіалко, вважаючи витоками проблеми березень 1990 р. [11, с. 13]. Навряд чи з цим можна погодитись, скоріше це новий підхід, своєрідне відродження «радянського будівництва» з новітніми змінами, притаманними сучасному періоду державного будівництва. Саме про це пишуть А. Колодій і А. Олійник, вважаючи сучасне «Державне будівництво і місцеве самоуправління» «юридичною наукою, що виникла після проголошення Україною незалежності на основі радянського будівництва, яке досліджувало організацію і діяльність системи рад» [12, с. 6]. Учені зазначають, що існувало два головних підходи до розуміння радянського будівництва: Г. Барабашев і К. Шеремет уважали радянське будівництво галуззю державного будівництва, а інший підхід представлений поглядами авторів підручника «Радянське будівництво» за ред. проф. О. Безуглова, які вважали державне будівництво галуззю соціального управління. Галуззю державного чи соціального управління схильний уважати державне будівництво і сучасний дослідник цієї проблеми П. Трачук [10, с. 4].

У більшості видань із цієї проблеми, зокрема в згаданому нами вище підручнику харківських учених, поняття державне будівництво використовується поряд із поняттям місцеве самоврядування, хоча самі ж автори висловлюють думку, що «правомірно використовувати поняття «державне будівництво» відособлено» [5, с. 6]. Тобто в радянський період поняття «державне будівництво» було синонімом поняття «радянське будівництво», складником якого було тоді дуже популярне поняття «партійне будівництво» – назва «науки про закономірності розвитку і зростання керівної ролі Комуністичної партії» [13, с. 983]. Щодо поняття «місцеве самоврядування», то радянськими вченими воно практично не використовувалось у зв'язку з повним одержавленням системи місцевих органів влади і самоврядування. Щодо цього вчені висловлювались цілком одно-

значно: «Радянська влада не визнавала місцевого самоврядування» [14, с. 12]. У юридичній літературі акцентується увага на тому, що зовсім іншим було відношення до органів місцевого самоврядування в 1917–1921 рр., тобто за доби Центральної Ради, Української Держави, Директорії, ЗУНР: «спроби побудувати місцеве самоврядування робили всі незалежні українські уряди» [15, с. 495].

У сучасних умовах правознавці, застосовуючи поняття «державне будівництво», розуміють процес формування державного апарату, без урахування системи місцевого самоврядування, оскільки більшість учених убачають у місцевому самоврядуванні в Україні окрему від державної підсистему публічної влади [16].

В історіографії досліджуваної проблеми є більш детальна характеристика елементів, які складають зміст поняття державного будівництва. Наприклад, деякі дослідники вважають, що якщо розглядати державне будівництво як процес формування, функціонування і розвитку державного механізму, тобто в широкому значенні, то його елементами будуть основи організації й функціонування публічної влади, зокрема витоки здійснення перетворень, що стосуються становлення і різних моделей організації влади; суб'єкти, які здійснюють перетворення; етапи розвитку державних інституцій; порядок організації та проведення виборів чи порядок призначення відповідних посадових осіб у країні; системно-структурна організація органів публічної влади [5, с. 7].

Дослідження державного будівництва в Україні на конкретних етапах історичного розвитку, зокрема в 1917–1921 рр., під час розгляду його в широкому значенні, дає можливість зробити висновок щодо ціннісних орієнтацій, ідей, концепцій, підходів, закладених в основу організації влади, дякуючи чому можна визначити характер системи управління, ступінь централізації чи децентралізації державного апарату, методи управління процесами державно-правового розвитку. Вивчаючи суб'єкти, задіяні в процесі здійснення перетворень державного механізму, аналізуючи, хто і в яких межах має можливість реально впливати на ці процеси, можемо визначити авторитаризм чи демократизм, колегіальність або єдиноначальність владних структур, рівень реалізації принципу народного суверенітету. Етапи розвитку державних інституцій дають можливість виявити домінуючі тенденції розвитку організації влади, проаналізувати фактори наступності і змін у механізмі публічної влади, що буде сприяти узагальненню досвіду становлення і функціонування інститутів влади, порівнянню задекларованих принципів із реальною практикою перетворень, які здійснювались або здійснюються в країні. Порядок організації та проведення виборів чи призначення відповідних посадових осіб у країні дозволяє зробити висновок про технологію отримання і передавання владних повноважень, процедури формування і ротації органів і посадових осіб публічної влади.

Що стосується органів системно-структурної організації органів державної влади, то, на думку вче-

них, це найбільш комплексний елемент змісту «державного будівництва», оскільки він характеризує всю систему органів державної влади, зокрема їх апарат, дає можливість визначати види органів публічної влади, встановити місце і роль кожного з них у суспільстві і державі, характеризувати відносини цих органів між собою і з іншими елементами політичної системи, встановити структурну і функціональну сторони, межі і способи владної діяльності [5, с. 8].

Під час розгляду «державного будівництва» у вузькому значенні, тобто як наявну організацію системи органів публічної влади, то його елементами, тобто системою певних показників, на думку правознавців, вважаються принципи, функції, компетенція, структура, основи, форми і методи діяльності вказаних органів. При цьому самі по собі вони характеризують не стільки сам процес формування державності або владних інституцій, скільки реальний стан дійсної моделі організації влади [5, с. 8]. Важливо зазначити, що на два значення терміна «радянське будівництво» («вузьке» і «широке») вказували у своїх працях ще в 1920-і роки В. Дурденевський і В. Ігнат'єв [17].

Дуже лаконічно висловив свою думку щодо цього П. Трачук: «У вузькому значенні державне будівництво – це діяльність органів виконавчої влади» [10, с. 5]. Уважаємо, що це визначення лише частково розкриває суть та зміст поняття, адже публічна влада це не тільки виконавча влада. В одній із новітніх публікацій із цієї проблеми П. Ворона і А. Мучник пропонують досить стисле, узагальнене визначення цієї юридичної науки: «Державне будівництво і місцеве самоврядування – це наука, що становить собою систему узагальнених знань про організацію роботи органів публічної влади» [18, с. 5].

Систему державних органів досліджують різні галузі юридичної науки. Більш конкретно їх вивчає наука конституційного процесу і державного будівництва. Що стосується історії держави і права, то вона дає можливість розглядати систему органів влади в той чи інший історичний період та в загальному контексті еволюції державно-правових явищ.

У дослідженні проблеми істориками права є свої особливості. Наприклад, О. Мироненко, здійснюючи політико-правовий аналіз Центральної Ради, досліджує п'ять основних складників становлення національної державності: розподіл влади, конституційне законодавство (де виокремлює «національне будівництво»), соціально-економічне законодавство, військове будівництво і міжнародно-правові відносини [19, с. 328]. Як бачимо, вчений не обмежується аналізом становлення і розвитку лише органів влади.

Й. Рісич вважає, що «в часи гетьмана Павла Скоропадського державне будівництво набуло всебічного розвитку. Були встановлені митні кордони...» [20, с. 18]. Аналізуючи законодавство Директорії в контексті державного будівництва, автор констатує, що воно мало «концептуально інший характер за змістом і формою державного будівництва» [20, с. 18]. Більш комплексно проблему державного будівництва доби Директорії розглянуто в публікації

Ю.Вовка. Автор стверджує, що «зі вступом військ Директорії до Києва почався новий етап у сфері державного будівництва, він відрізнявся від попереднього і мав низку характерних особливостей» [21, с. 35]. Автор також не обмежується аналізом діяльності органів влади. Широке коло питань розглядається в монографіях, безпосередньо присвячених державному будівництву в ЗУНР, В. Великочого [22], М. Стахіва [23] та ін.

Крім термінів військового, державного, національного, національно-державного, державно-правового будівництва, вчені, досліджуючи різні аспекти становлення національної державності і права в Україні у 1917–1921 рр., використовують також термін конституційне будівництво [24].

Багато аспектів досліджуваної нами проблеми знайшли своє відображення і в сучасних підручниках з історії держави і права України. Особливий інтерес викликає окремий підрозділ під назвою «Державне будівництво» в авторському навчальному посібнику Г. Трофанчука [25, с. 212–216], де автор аналізує процеси створення центральних і місцевих органів влади, питання державного статусу української мови, проблеми державно-церковних відносин, національно-культурного відродження, аграрно-селянське питання та багато інших аспектів проблеми. В авторському підручнику В. Заруби у численному переліку законів, які, на думку автора, «регулювали відповідні аспекти державного будівництва», є Конституція УНР, закон про національно-персональну автономію, про вибори, про громадянство, про державну мову, про державну символіку УНР та багато інших [26, с. 199]. Це ще раз свідчить, що розуміння поняття «державне будівництво» під час дослідження істориками права проблеми становлення української національної державності і права в 1917–1921 рр. не обмежується вивченням діяльності лише органів державної влади, за умов трактування цього поняття вони досліджують також багато інших аспектів, пов'язаних зі становленням і розвитком державності та права.

Щодо співвідношення термінів «державне будівництво» і «національно-державне будівництво», то вважаємо, що ці терміни є близькими, але не синонімічними, останній, на нашу думку, є дещо ширшим за змістом, адже національно-державне будівництво вміщує і націотворчі, і державотворчі процеси. Концептуальні підходи до з'ясування явища національно-державного будівництва викладено дослідниками в колективній монографії, присвяченій комплексному дослідженню цієї проблеми [27], а також у «Малій енциклопедії етнодержавознавства» [28, с. 563–564]. Щодо самого визначення цього тер-

міна, то серед найновіших публікацій воно вміщено до Юридичної енциклопедії у формулюванні Ю. Волошина: «Національно-державне будівництво – сфера державної діяльності, до якої належать питання врахування інтересів та забезпечення прав національних меншин чи корінних народів. Національно-державне будівництво охоплює відносини центру та регіонів, що виявляється у наявності в територіальному устрої країни національно-територіальних автономій; формування системи державних органів та організація роботи, тобто наявність спеціальних органів, які утворюються з представників національних меншин та мають певну компетенцію у вирішенні питань свого національно-культурного розвитку (національно-персональна автономія, консультативно-дорадчі ради при органах виконавчої влади, квотування місць у законодавчих органах та органах місцевого самоврядування) [4, с. 103]. Отже, як бачимо, і державне будівництво, і національно-державне будівництво передбачає формування системи державних органів влади, але коли йдеться про національно-державне будівництво, то компетенція таких органів обмежується сферою проблем національно-культурного розвитку. Проте не завжди науковці враховують сутнісну специфіку змісту цих термінів та доречність застосування у своїх дослідженнях. На наш погляд, у назві монографії Н. Мяловицької замість терміна «державне будівництво» варто було б застосувати саме термін «національно-державне будівництво», адже авторкою особлива увага приділяється ролі автономії в децентралізації державної влади та регулюванні міжнаціональних відносин [7]. До речі, в монографії відсутній матеріал про те, що саме вкладає дослідниця в поняття «державне будівництво», як і безпосереднє його визначення.

Висновки. Таким чином, останніми роками опубліковано значний масив наукових праць українських істориків та правознавців, у яких досліджуються різні аспекти проблеми національного державного будівництва в Україні у 1917–1921 рр. Для них характерні різні підходи вчених до розуміння самого терміна «державне будівництво», його суті у вузькому та широкому значенні, що призвело до дискусій щодо інтерпретації основних етапів історії становлення української державності і права в досліджуваний період. Аналіз літератури свідчить, що однозначного розуміння цього терміна сьогодні немає у зв'язку з його багатогранністю, різними науковими підходами до визначення його змісту, деяким відставанням теоретичних досліджень вітчизняної юридичної науки у галузі державного будівництва, тому цей аспект проблеми потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чубатая М.В. Понятие «государственное строительство» в контексте интерпретации правоведами истории украинской государственности (1917–1921 гг.). *Legea și viața*. №3/3 (267). 2014. С. 215–219.
2. Галушко К. Держава. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2004. Т.2. С. 340–341.
3. Кампо В. Державотворення. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 1999. Т.2. С. 164.
4. Кампо В. Державотворення. Енциклопедія сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. Т. 7. С. 468.
5. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / За ред. С.Г.Серьогіної. 2-ге вид. переробл. та доповн. Харків: Право, 2011. 360 с.
6. Журавський В.С., Серьогін В.О., Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. Підручник. Київ: «Ін Юре», 2003. 672 с.
7. Мяловицька Н.А. Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи): монографія. Київ: Логос, 2009. 504 с.
8. Мяловицька Н.А. Автономія у державному будівництві Фінляндії (історико-правовий огляд). Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 8. С. 5–13; її ж. Глобалізація і деякі актуальні проблеми державного будівництва. Вісник Академії адвокатури України. 2006. № 3 7). С. 31–36.
9. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Москва: Норма, 2001. 676 с.
10. Трачук П.А. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Чернівці: Наші книги, 2007. 280 с.
11. Рубцов В.П., Фіалко С.В. Державне будівництво і місцеве самоврядування. Київ: Ун-т «Україна», 2005. 250 с.
12. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: Підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 504 с.
13. Партийное строительство. Советский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1981. С.983.
14. Муніципальне право України. Підручник / За ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
15. Кампо В. Український муніципалізм: історія і сучасність. Хроніка 2000. Київ, 1998. Вип. 27–28. С. 492–504.
16. Баймуратов М.А., Григорьев В.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине: монография. Одесса: Юридическая л-ра, 2003. С. 27–52; Смирнова Т.С. Правове регулювання місцевого самоврядування в Україні. Київ: «КМ Академія», 2001. С.25–39; Муніципальне право України. Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
17. Дурденевский В. Французские книги о советском строительстве. Советское строительство. 1928. № 10. С. 74; Игнатъев В. Компетенция Союза СССР и союзных республик по вопросам советского строительства. Советское строительство. 1929. № 9. С.57.
18. Ворона П.В., Мучник А.М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні. Полтава: Видавець Шевченко Р.В., 2010. 100 с.
19. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. 328 с.
20. Рисіч Й.Л. Митна справа в історії українського конституціоналізму. Митна справа. 2001. № 1. С.16–20.
21. Вовк Ю. Державне будівництво за часів Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.). Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник Тернопільської академії народного господарства. 2001. Вип. 3. С. 35–43.
22. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.
23. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. Т.ІІІ. Скрентон: Український робітничий союз, 1959. 200 с.; його ж. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. Т.ІV. Скрентон: Український робітничий союз, 1960. 192 с.
24. Присяжнюк А.Й. Конституційне будівництво в Українській Народній республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.): автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2002. 19 с.
25. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
26. Заруба В.М. Історія держави і права України. Київ: Істина, 2006. 416 с.
27. Національно-державне будівництво. Концептуальні підходи, сучасна наукова література / За ред. Ю.І. Римаренка. Київ: Довіра, 1999. 559 с.
28. Римаренко Ю. Національно-державне будівництво. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Довіра, 1996. С. 563–564.
29. Волошин Ю.В. Національно-державне будівництво. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, «Українська енциклопедія», 2002. Т. 4. С. 103.
30. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: підручник / За ред. С.Г. Серьогіної. 4-те вид. переробл. та доповн. Харків: Право, 2017. 389 с.